

MEĐUSOBNA PERCEPCIJA NEPRIJATELJA U VALJEVSKOM KRAJU 1941-1945.

APSTRAKT: Nekoliko predavanja održanih na prelazu iz 1996. u 1997. u Institutu za noviju istoriju Srbije o Jugoslovenskoj Vojski u Otadžbini i njenom komandantu đeneralu Dragoljubu M. Mihailoviću bila su povod za diskusiju. Pristupajući sa raznih pozicija, diskutanti nisu bili jedinstveni oko terminološkog određenja ove organizacije i njenog naziva. Tekst koji sledi je prilog kristalisanju ovog problema. U njemu je autor dao presek međusobnog viđenja neprijateljskih formacija, polazeći od termina "četnik". Kao model uzet je valjevski kraj.

Razumevanje ratne stvarnosti okupirane Srbije 1941-1945. još uvek zahteva nova istraživanja, popune takozvanih belih mrlja i nove sinteze, gde će svi od aktera dobiti jednak tretman i ocenu. Završenost nekih istorijskih ciklusa i nove društvene okolnosti upućuju istraživača na definisanje nekih istorijskih kontroverzi, pre svega zato što se nove kontroverze nagomilavaju.

Jedno od centralnih pitanja na kome se lome koplja i često dolazi do podela je nazivanje organizacije na čijem je čelu stajao armijski đeneral Dragoljub M. Mihailović 1941-1945. Zvaničan naziv bio je Jugoslovenska Vojska u Otadžbini, međutim posleratna historiografija retko je koristila zvaničan naziv vojske đenerala Mihailovića, opredeljujući se uglavnom za termin "četnik/četnici/četnički". U novije vreme u radovima srpske historiografije pominje se najviše termin "Ravnogorski pokret". Time kao da se uspostavlja paralela sa drugim "partizanskim" pokretom, na koju ne pristaju "legitimisti", insistirajući u objašnjenju da je JVUO legalna vojna formacija Kraljevine Jugoslavije. Starija škola i dalje muči muku sa odstupanjem od kompleksnog termina "četnici" koji već ima uspostavljenju težinu.

Postalo je uobičajeno da se termin "četnik" koristi za borca Jugoslovenske Vojske u Otadžbini armijskog đenerala Dragoljuba Draže Mihailovića.

Štaviše, celoj vojsci Kraljevine Jugoslavije pa i onoj na srednjem istoku kod saveznika, političkoj platformi i samom đeneralu Mihailoviću prišivan je epitet "četnika". U međuvremenu, od pozitivnog i patriotskog određenja ovaj termin je usled posebnog ideološkog balasta koji je natovaren od posleratne politike, istoriografije književnosti i javnosti postao problematičan. Štaviše, uz pomen ovog termina odmah se pred očima većeg dela srpstva pojavljuje stereotipni izgled kakav je kreiran i sugerisan pre svega specifičnim odabirima fotografija, mitomanijom, a onda i filmskom produkcijom.

U Kraljevini Jugoslaviji pod terminom četnik podrazumevao se borac koji je uzimao učešća u nekonvencionalnom ratovanju. Njegov nacionalni identitet je bio srpski (rat je doneo proširenje ovog termina samo na Monarhiji odane Slovence iz takozvane "Plave Garde"). Sam đeneral Mihailović već od prvog dana svog suđenja ovako definiše naziv svoje vojske: "Naziv četnik, to je naziv koji je došao od samog naroda nikako od mene. Ja sam imao u prvom početku četničke odrede u jugoslovenskoj vojsci. To je tačno, i to je i po pravilima naše ratne službe, jer vojska koja ostane bez fronta obrazuje četničke odrede". Na insistiranje predsednika suda da je on osnovao "četničku organizaciju kojoj je dao ime Jugoslovenska Vojska u Otadžbini", đeneral Mihailović je rekao: "To je četnički vid ratovanja, dok ne dođe do frontalne upotrebe mase i većih odreda".¹ Sam đeneral i većina starešina na teritoriji Srbije uglavnom nisu koristili termin "četnik" već samo oficijelne vojne termine Kraljevine Jugoslavije. U stvari, termin "četnik", "četnički pokret" i drugo bilo je vezano u Srbiji krajem 1941. i dalje kroz 1942. i 1943. godinu uglavnom za organizaciju četnika Koste Pećanca, (pa i u valjevskom kraju) koji su bili uključeni u vojnu strukturu Srpske Vlade đenerala Nedića.² Time je ovaj termin uglavnom bio kompromitovan kod ravnogorskih nacionalnih patriota. Ali, srpske formacije lojalne Kralju koje su bile vezane za organizaciju đenerala Mihailovića i njegove vojske na teritoriji Bosne, Krajine, Dalmacije, Hercegovine i Crne Gore koristile su termin u punom svom značenju.³ To se sa stanovišta njihove pozicije na teritoriji NDH svakako može da objasni i opravda. Termin JVUO je tamo kasnije prihvaćen i korišćen u službenoj prepisci. Naprotiv, u "Nedićevoj" Srbiji konkretno valjevskom kraju, stanje je bilo drugačije i tu je češće korišćen termin "DM-pokret", "Ravnogorski pokret" i slično. Termin "četnik", "četnički"... ušao je u saobraćaj preko partizanske terminologije i propagande. U njima svojstvenoj upotrebi termin "četnik" obuhvatao je sve srpske nacionalne snage ponekad, pogotovo ako je bilo reči o partizanima i komunistima koji nisu bili rodom iz "Nedićeve" Srbije. Tako

1 *Ne osećam se krivim*, (Đraža Mihailović pred sudom, stenografske beleške sa suđenja vodi četničkog pokreta), priredili: Jovan Kesar i Dragoje Lukić, Beograd 1990, str. 65.

2 Videti *Obnovu i Novo vreme*, septembar 1941 – mart 1942.

3 Uporediti sa dokumentima u *Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom XIV, knj. 1-4, Beograd 1981-1985.

se ponekad u njihovim dokumentima i Ljotićevi dobrovoljci, bez razlike, nazivaju "četnicima".⁴ U inostranstvu, pre svega na Zapadu, ovaj termin je dospao u upotrebu preko tekstova romantično nastrojenih Amerikanaca i Britanaca koji su upotrebljavali ovaj klasičan termin za srpskog gerilca, ne poznajući finese srpske ratne drame. Takođe, memoaristi tipa Dikina (Deakin), Mak Lina (Mac Lean) i drugih preneli su partizansku viziju i termine.⁵ Na kraju, koristeći ovaj disput oko pojmova, propartizanska istoriografija je izgradila stereotipan izgled ovog pojma. Na drugoj strani, Nemci su pravilno označavali svaku od srpskih oružanih grupa i retko kad su pravili greške u imenovanju pojedine grupe. To je posebno iskristalisano iza sloma ustanka u Srbiji krajem 1941. godine, do kada su i oni često znali da se koriste terminima koji nisu bili precizni sa stanovišta samih ustanika.

Nemački okupator je posebno i dugo koristio termin "bandit" i to ne samo u srpskim zemljama, već i u Grčkoj, gde su bili suočeni sa sličnim problemima. Termin "bandit" podrazumevao je borca bez ikakve vojničke časti, često nahuškanog destruktivnim ideologijama i regrutovanog u populaciji nižeg kulturnog nivoa.⁶ Štaviše, celom ovom stereotipu dodavana je primesa kriminaliteta, što je dotičnu vrstu činilo još gorom u očima pripadnika Wehrmachta. Neke od ovih osnova, uz klasnu osnovu, preuzeće i posleratni komunistički aparat u imenovanju svojih progonjenih protivnika: opet "banditi". Time su pod terminom "Banditen" podrazumevani primitivni kriminalci, a ne borci za slobodu i druge proklamovane ideale. Bili su smatrani subverzivnim elementima pre nego borcima jedne gerilske vojske. Ovakvu percepciju Mihailovićeve snaga imali su i organi vlasti đenerala Nedića, kako to sačuvani dokumenti Nedićeve valjevske okružne vlasti dobro pokazuju. Ljotićevi dobrovoljci takođe. Možda i još više posebno ideološki ukalupljeni učenja Dimitrija Ljotića. Sve ovo je uticalo da rat protiv Mihailovićeve gerile u Srbiji za Wehrmachtove vojnike, srpske dobrovoljce i Nedićev oružani aparat ne bude smatran kao deo jednog ratnog sukoba već kao policijska akcija na kriminalce. O ovome mogu da svedoče i nazivi nemačkih jedinica angažovanih u borbama u Srbiji: 5. policijski puk, 64. rezervni policijski bataljon itd. Ovakav stav je proizveo takvu percepciju kod okupatora, posebno u slamanju ustanka 1941. godine, po kojoj su hiljade pobijenih seljaka, građana i drugih civila, u stvari, bili delikventi i kriminalci. Po neki put, iako je to docnije u emigraciji često osporavano, ovakav stav imali su i Ljotićevi dobrovoljci. Ovo su posebno ispoljavali u akcijama odmazde za svoje nastradale drugove ili u prisilnim mobilizacijama mladića (valjevskog okruga) za svoje redove.

4 Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Četnička arhiva (dalje: AVII, ČA), k. 102, 8/3.

5 Videti, na primer, Fitzroy Maclean, *Rat na Balkanu*, Beograd 1980.

6 Mark Mazower, *Inside the Hitler s Greece*, Yale University Press, N. Haven and London, 1993, str. 293.

Nemci su do sredine 1943. godine puno pažnje posvećivali situaciji u Srbiji, a zatim se kod njih primećuje nezainteresovanost i rutina u obavljanju svojih misija, proizvedena situacijom na drugim frontovima. Međutim, Nedićeve valjevske okružne vlasti i Ljotićevi dobrovoljci nastavili su sa korišćenjem već uhodanih termina i predstavljanjem percepcijom Mihailovićevih snaga na terenu. Lista termina i naziva pod kojima se mislilo na JVUO obuhvata termine: banditi, odmetnici, DM-banditi, DM-organizacija, ponekad engleski špijuni a u periodu 1941/42. godine i: bivši oficiri, ilegalni četnici.⁷

Na drugoj strani, percepcija i terminologija neprijatelja koju su razvili pripadnici JVUO je takođe bila slikovita i vrlo precizna. Ljotićevi dobrovoljci i komunistički partizani su bili glavna meta i specijalno fokusirani. Zbog specifične situacije na terenu Valjeva, gde su dobrovoljci imali izuzetno jako uporište, čini se da je više pažnje posvećivano njima nego partizanima, što nije bio običaj u drugim oblastima. Činjenica da su dobrovoljci SDK bili takođe monarhisti, odani Kralju Petru II i predani nacionalisti nije kod većine ravnogoraca uzimana za njihovo opravdanje. Pre svega, oni su tretirani kao fašisti, nemački saveznici i neprijatelji srpskog naroda. U zvaničnim dokumentima JVUO dobrovoljci su nazivani sledećim nazivima: Ljotićevi šakali, sumanuti ljotićevci, krdžalije, Hilerovi/Ljotićevi psi, skitnice, izdajnici srpskog naroda, neprijatelji srpstva, verne sluge okupatora, neprijatelji ili jednostavno ljotićevci.⁸ Čak i ovaj zadnji i najuobičajeniji naziv imao je u valjevskom kraju, u toku rata, specifičnu negativnu konotaciju koja je podrazumevala sve negativne epitete i nadimke navedene napred. Samo je partizansko osvajanje ovog kraja uspeo da sa prvog mesta negativnosti smeni ovaj nadimak i da ga potisne iz negativnog sećanja.

Čini se da je za Nemce bilo daleko više poštovanja ali i straha, pa je lista njihovih nadimaka korišćenih od JVUO na terenu Valjeva, kratka i precizna: Nemci su jednostavno zvani okupatorima, neprijateljima ili, najprostije, tradicionalno Švabama.⁹ Kako je rat prilazio svom razrešenju i kako su Nemci postajali sve "nezanimljiviji" sve ove termine zamenio je uobičajen naziv – Nemci. Na drugoj strani, i Nemci su dozvoljavali da u raznim situacijama izraze svoju "podršku" ravnogorcima i tako otkriju svoju percepciju Mihailovićeve vojske. U jednoj situaciji 1944. godine nalazimo šestoricu nemačkih feldžandarma koji u kafani u Gornjoj Bukovici nazdravljaju zaprepašćenim seljacima "Živeli Šumci!". U drugoj, opet na železničkoj stanici u Bogovađi, razoružani Nemci, kad shvate da im ravnogorci neće ništa nažao

7 Međuopštinski istorijski arhiv Valjevo, Zbirke prepisa 17-24.

8 AVII, ČA, k. 61-k.76 (dokumentacija Valjevskog, Kolubarskog i Rudničkog korpusa, Posavsko-Kolubarske grupe korpusa).

9 Ibiid.

da učine, već da love dobrovoljce začuje se "Gut, Dražini četnici" kako prenosi jedan izveštaj.¹⁰

U najvećem delu okupacije, valjevski ravnogorci nisu osećali veliku pretnju od komunističkih partizana, pa je čest slučaj bio da njihovo ime bude ispušteno iz popisa neprijatelja JVUO: "Naši neprijatelji su Nemci, Ljotićevci, Nedićeva poljska straža i njihovi agenti (špijuni)". Pravo otrežnjenje i proboj partizana na prvo mesto neprijatelja za valjevske ravnogorce dolazi posle neuspelog prodora dve partizanske divizije u Srbiju, maja 1944. godine. Za razliku od ljotićevih dobrovoljaca, partizani nisu bili tako slikovito nazivani. Najčešće upotrebljavani naziv bio je: komunisti, i on je sam po sebi (kao i "ljotićevci") sadržao dovoljno negativne konotacije i nije zasluživao dodatna objašnjenja i epitete. Drugi uobičajeni naziv bio je "crveni" i on je imao i svoju skalu, pa je neko mogao da bude manje ili više "crven" ili "roze", što je bilo određivano u skladu sa njegovom tolerantnošću prema komunistima i partizanima. Termin: boljševici je, na primer, bio karakterističan za dobrovoljce i Nedićevu vlast i gotovo se nije pojavljivao u ravnogorskim dokumentima, bar kada je o Valjevu reč. Broj nadimaka za partizane bio je mali i u dokumentima smo primetili: "fazani" i "patlidžani".¹¹ Registrovan je i naziv: "terenci", koji je nastao kao kasniji derivat naziva "šumci", tipičnog za 1941. godinu. Pod terencima su se uglavnom podrazumevali lokalni partizani organizovani u grupice i karakterističan je za teren istočno od Okruga valjevskog na kome su dejstvovala brigade Rudničkog korpusa i Gorske Kraljeve Garde.¹² Termin partizan uglavnom nisu upotrebljavali organi JVUO, ali se koristio u stanovništvu, posebno u samom Valjevu. U nekim dokumentima bilo je opisa komunističkih partizana kao ateista, pljačkaša, razbojnika, a ponekada su zbog svog ateističkog stava izjednačavani sa Turcima. Pozivanje na tursko antipravoroslavje i predočavanje budućeg stanja, ako partizani osvoje vlast, kao turskog ropstva, bilo je često korišćeno u pojedinim naredbama ravnogorskih teritorijalnih organa ili prilikom zborovanja po selima.

Samopercepcija pripadnika Jugoslovenske Vojske u Otadžbini govori nam da se naziv JVUO koristio u svim zvaničnim dokumentima, baš kao što je stajalo na svim pečatima. Sva zaglavlja dokumenata imaju propisane formacijske nazive i termin JVUO. Aktivni oficirski sastav takođe prednjači u korišćenju termina JVUO, ili čak samo Jugoslovenska vojska. Svest o postojanju drugog dela ove vojske "van otadžbine" bila je takođe razvijena. To, primera radi, vidimo iz jednog dokumenta kapetana Neška Nedića koji je posle neuspelog aprilskog napada naValjevo pretio da će "preko Vrhovne

10 AVII, ČA, k. 128, 5/1.

11 AVII, ČA, k. 64, videti i k. 66.

12 AVII, ČA, k. 76, 17/4, Izjava Nikole Adamovića, borca JVUO i NOVJ autoru, 8, 5, 1995, Beograd.

komande tražiti da se Valjevo bombarduje od strane Amerikanaca i naše avijacije van otadžbine".¹³ Kapetan Nedić je posebno kritikovao upotrebu termina "četnik" koji je, tu i tamo, bio zaostao proleća 1944. godine.¹⁴ Primetno je da aktivni oficirski sastav upotrebljava termine: vojnik, redov i borac, a da rezervni oficiri i podoficiri koriste i termin: četnik, uz navedene. Isti je slučaj i sa shvatanjem organizacije. Aktivni starešinski sastav, uglavnom JVUO, nije se razlikovao od vojske koju su služili do kapitulacije Kraljevine. Rezervni sastav i podoficiri češće su koristili termine i ravnogorski pokret, ravnogorska organizacija ili ravnogorska ideja, kada su želeli da opišu ideale za koje su se borili. Korišćenje termina "ravnogorski" bilo je posebno karakteristično za teritorijalne i civilne organe uspostavljene definitivno početkom 1944. godine.¹⁵

Narod valjevskog kraja i samog Valjeva vojsku đenerala Mihailovića zvao je sledećim nazivima: ravnogorci, dražinovci, DM-pokret (baš kao i Nemci), ređe i naša vojska ili samo "vojska". Oni koji nisu bili opredeljeni za ovu stranu zvali su ih: DM-četnici, ravnogorski četnici, ili jednostavno četnici.¹⁶ Usled partizanske ideološke dominacije 1944-1945. godine sve ove termine definitivno je zamenio naziv: četnik-četnici i taj naziv je bio široko upotrebljavan iza jeseni 1944, pa sve dok je i poslednji Mihailovićev borac ostao na terenu. U tom periodu nove vlasti: Jugoslovenska armija, OZN-a, KNOJ i milicija koriste termine: četničke bande – banditi, odmetnici i ponovo četnici, ali sada sa daleko pežorativnijim značenjem koje je uključivalo i pojmove: ubice, razbojnici, pljačkaši, reakcija i drugo, kako svedoče dokumenta.¹⁷

Tek je ovaj period doneo talas degradacije termina "četnik" i afirmacije termina "partizan". Na ova dva termina se i svela dominirajuća slika o proteklom ratu. Treći učesnici, Ljotićevi dobrovoljci, mahom su bili zapostavljeni i njihova pojava u potonjoj istoriografiji je sporedna.

Ispitivanje terminologije pojedinih pokreta i organizacija ima višestruki značaj u odgonetanju njihovih ideoloških, legitimističkih i drugih postavki. Smatramo da izložena slika iz valjevskog kraja uglavnom odgovara i široj slici na teritoriju okupirane Srbije, ali će sledeći koraci na istraživanju globalne slike sigurno doneti zanimljive rezultate, koje će naučnoj javnosti pomoći u boljoj deskripciji spornih momenata Drugog svetskog rata na srpskim prostorima.

13 AVII, ČA, k. 128, 15/1.

14 AVII, ČA, k. 65, 50/4.

15 AVII, ČA, k. 61-k.76.

16 Izjave Vladana Radosavljevića i Vladete Novakovića date autoru 2. 4. 1996, Valjevo. Izjava Milana Draškovića decembra 1996. Novi Beograd.

17 AVII. NOB, k. 771A-773A.

Summary

Mutual Perception of Enemies in the Valjevo Region 1941-1945

The article gives an overview of the mutual perception of belligerent parties in Serbia during World War II on the basis of an analysis of situation in the Valjevo region. The opinion that this term solely referred to forces under the command of Kosta Pećanac, loyal to Milan Nedić's collaborationist government throughout most of the occupation period, is juxtaposed to the stereotype use of the term "Chetnik", referring to the forces under the command of the army General Dragoljub Mihailović. Terminology of Ljotić's volunteers, Nedić's local authorities and German organs is compared with the terminology of Mihailović's guerrilla army and their perception of the enemy. The author particularly stresses that the victory of the partisan movement resulted in deliberately distorted picture of war events and simplified use of terms to denote warring parties in Serbia.